ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ – КОИ СА ТЕ ? НОВ ПОГЛЕД ВЪРХУ СТАРИЯ ВЪПРОС. ТОХАРСКАТА ТЕОРИЯ ЗА ПРОИЗХОДА НА БЪЛГАРИТЕ.

автор: Живко Войников
wojnikov@mail.ru

The author offers a new perspective on the fundamental question of the Bulgarian ethnogenesis. Bulgarians and Khazars came from East Turkestan, a region of Turpan-Urumqi-Hami; and their initial origin is Tocharian. Gradually in the Sarmatian environment, they became Iranian-speaking. In the first century AD they were already in the Caucasus and came in the sight of the annalists (Moses Khorenatsi).

Keywords: Bulgarians; Tocharians; Khazars; Vlyndurs; Tien Shan.

1. Преселението на българите на Вунд в Армения

В съвременната наука, е наложена представата за произхода на древните българи, или прабългарите, като прототюркски (огурски) племена. Те се появяват в Източна Европа с хуните на Атила. Унгарските учени (Вилхелм Томашек, Армин Вамбери, Дюла Немет и др.), трайно свързват другото име на българите уногундури с името на народа уногури и разбира се с хуните.

Така възникналото уравнение уногундури = уногури се превръща в основа на теорията за огурския език на прабългарите, от който древните унгарци са заимствали около 500 думи, защото са живели в непосредствена близост и съседство с тях. А днес единствения оцелял наследник на този българо-огурски език е чувашкия език, приеман като наследник на езика на волжките българи.

В своята „История на Армения" писана в V век, Мовсес Хоренаци съобщава, че някакви българи водени от своя предводител Вунд се заселили в Армения по време на първвия представител на династията Аршакиди на арменския трон, или митичния владетел Валаршак. Според Хоренаци, Валаршак е живял във II век пр.Хр. Самият израз съобщаващ ни това събитие, е записан на арменски така: **Վղընդուր Բուղկարայ Վղըայ** (Vghəndur Bughkaray Vnday). И тъй като в съвременен арменски буквата **ղ** се произнася „gh", сред учените трайно се налага транскрипцията „вгхъндур". Така се налага извода, че „вгхъндур" е пряк арменски аналог на общоизвестното „унугур" или „уногури". Датирането на появата на Вунд от Мовсес Хоренаци „при първият владетел от династията Аршакиди на арменсикя трон" се обявява за анахронизъм и събитието се свързва с появата на уногурите в степите северно от Кавказ, което е станало след 460 г.

След като анализира текста, българският специалист по арменски език и арменска палеография, доцент Петър Голийски прави един твърде важен извод. Прочитът „вгхъндур" е невъзможен, тъй като в V век, буквата **ղ** предава звука „lh" а не „gh". Този фонетичен преход се осъществява с развитието на арменския език, едва в X, XI век. Следователно прочитът на този израз **Վղընդուր Բուղկարայ Վղըայ** трябва да е „Vlhəndur Bulhkaray Vnday". Като доказателство ясно се вижда, че в думата „българи" **Բուղկարայ,** буквата **ղ** предава звука „l" или „lh" защото иначе се получава безсмислено струпване на две съгласни **ղ – „**gh" и **կ – „**kh". В съвременното изписване на думата „българи" **Բուլղար** се наблюдава промяна свързана с фонетичния преход, като буквата „люн" **լ** предава звука „l" а „лхад" **ղ** вече предава звука „gh".

Българският етноним е споменат в „История на страната Алуанк" от **Мовсес Каланкатуаци**, като име на народ и име на област намирала се в района на историческа Армения - „Булкхар" **Բուլխար**, с **լ –** „l" и **խ** „he". Поради тези колебания в правописа, от фонетичните преходи настъпили след X, XI век, П. Голийски смята, че най-древната форма на запис на българският етноним е била **Բուղկար** (Булкар), по-късната е **Բուլխար** (Булкхар), и най-късната е с буквите **լ** „lyun" и **ղ** „lhad" (което днес се произнася gh) е **Բուլղար** (Булгхар). (Голийски, 2006: 39, 41, 434-435, 451-452, 462-463)

П. Голийски забелязва и друга важна особеност. В по-късните преписи на арменската география „Ашхарацуйц" за добавени четири български племена и името на второто **Олкхнтор-Блкар-пришълци - Ողխնտոր Բլկար (Olhkhntor-Blkar)** съдържа синонимна форма

на използваното от Мовсес Хоренаци **Վղընդուր (**Vlhəndur**).** Според обяснението на Керопе Патканян (превел „Ашхарацуйц" на руски език), според съвременната транскрипция, трябва да се чете oġhkhntor, като вариант на на woghkhntor / uoghkhntor, което е българското название „уногундури" (Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι). Патканян правилно ги свързва с българите съобщени от Мовсес Хоренаци, преселени в Армения и затова са били определени като „пришълци".

Но според П. Голийски, прочитът woghkhntor / uoghkhntor не е верен, тъй като се получава безсмислено струпване на съгласните „gh" / „kh". Това ясно показва че и тук **ղ** предава звука „lh", т.е. трябва да се чете olhkhntor / ulhkhntor. Когато е в началото на думата, буквата **Ո** „о" или „wo" / „uo" започва да се произнася като „о" едва в до края на Х в. и за пръв път се среща в текст от 1007 г., а преди това се е поризнасяла като „wo" / „uo". Така откриваме потвърждение в записа на Мовсес Хоренаци. По-късния анонимен автор е предал названието „wolhkhntor" / „uolhkhntor", което е достатъчно близко до „vlhəndur". (Голийски, 2006: 39-40, 52)

Логичното обяснение което може да се даде е, че „(у)олкхнтор" / или „(у)олкхндор" в западноарменски, е друга форма на първото споменаване на българите от Мовсес Хоренаци като „влъндур" **Վղընդուր Բուղկարայ Վղըայ** (Vlhəndur Bulhkaray Vnday) или „влъндурите на българина Вунд". Авторът на този пасаж в „Ашхарацуйц" е имал предвид точно българите на Вунд, преселени в Армения, и затова е добавил пояснението „пришълци". И за никакви „вхъндури" / „уногундури" / „уногури" не може и да става дума.

Мовсес Хоренаци описва появата на Вунд в Армения така: „Той (владетелят Валаршак извикал при себе си дошлите диви племена, които живеели в северната равнина и подножията на голямата планина Кавказ, в долините, дългите и дълбоки планински клисури, простиращи се до южните склонове на планината и към широкият вход на равнината, и ги подтикнал да изоставят разбойничеството и отвличането на хора, да се подчинят на царския му закон и да плащат данък. При следващото си посещение, той им назначил предводители и началници, които да установят необходимия ред. Той им изпратил мъдри мъже и надзиратели. След като въвел ред и за западните жители (на царството си), той се спуснал към зелените ливади, разположени близо до окръга Шар (Сиракена), който древните наричали «обезлесен» (гол, лишен от гори) или Горен Басеан, където впоследствие се заселили и установили колонистите **Влъндур[1] на булкара Вунд (Вънд) (букв. влъндурите на българина Вунд)**, и започнал да се нарича по неговото име **Ванaнд**. И до днес там селата носят названия, получени от имената на неговите братя и потомци». (Хоренаци, 1990: 61) Историческата област Ванaнд се е намирала около съв. турски град Карс, в Североизточна Турция.

Друг арменски автор, Степанос Орбелян посчова "гавар" (окръг) Балк **Բաղկ** в арменската област Сюник. В XIII в., той е разделен на два "гавара" (окръга) Балк и Кашуник. В Кашуник е имало селище Ванaнд. Също селище Ванaнд е имало в съседния на Балк, гавар Голтн (Гохтн) **Գողթն**. И до днес в района на Нахичеван (Ордубадски район), който е бил част от Сюникското арменско княжество, съществува малка река, приток на Аракс, носеща името Ванaнд-чай, както и две селища Ванандли и Ванaнд ! Очевидно е, че названията «Балк» и «Ванaнд» са се предавали съвместно. Днес село Ванaнд съществува и в съвремена Армения в близост до старата столица, гр. Армавир, на 5 км от сегашната граница с Турция. И това доказва още веднъж, че разпространението на топонимите «Балк» и «Ванaнд» в Историческа Армения е вървяло винаги съвместно! А у съвремените арменци Ванaнд се среща и като лично име. Няма съмнение, че Балк **Բաղկ** е свързано с „българи".

По-нататък Мовсес Хорнеци продължава разказа си: „В дните на цар Аршак станаха големи смутове във веригата на голямата Кавказка планина, в **страната на българите**. Много от тях се, отделиха, и дойдоха в нашата страна, като се заселиха за дълго време в подножията на Кол (Kolg, съвр. форма Kogh, земя съседна на Ванaнд), където има плодородна и хлебоносна земя. От синовете на Багарат[2], принудени от царя да се покланяват на идолите (на арменските езически богове), двама мъжествено загинаха от меч заради вярата на своите бащи. Не бих се

[1] Трябва да отбележа, че в изданието от 1990 г., транскрипцията на руски език е отбелязана правилно «…колонистов булгара Влндура Вунда»,

[2] Това са евреи заселени в Армения.

поколебал да ги нарека последователи на Ананий и Елеазар[3]. Останалите дадоха съгласието си за следното: да ходят на лов и война и в събота, и да не обрязват децата си… Аршак (сина на Валаршак) заповяда да не им се дават жени от нахарарските (аристократичните) родове, ако те не са се отказали от обрязването. Те се съгласиха на тези условия, но не приеха да се кланят на идоли. Тук завършва разказа на Мар Аба Катина». (Хоренаци, 1990: 69)

От изложеното става ясно, че тези събитията стават преди приемането на християнството в Армения, около 301 г. От казаното се вижда наличие на силни езически традиции, което показва че събитието е станало доста преди масовото разпространение на тази религия.

Идентична потвърждаваща информация дава и т.нар. „Кембриджки документ" който е откъс от писмо на кагана Йосиф, до андалуския евреин Хасдай ибн Шафрут: „Армения, и (нашите) бащи избягали от тях (арменците) защото не са можели да понесат игото на идолопоклонниците, и (народа на Хазария) ги приел, защото хората на Хазария са били в началото без Тора (закон), в това време (евреите в Армения) също са били без Тора и писмо. Те се сродявали чрез бракове с жителите на тази страна, и се смесвали с езичниците, научили обичаите им, с тях винаги съвместно тръгвали на война; и така се станали с тях един народ. Но те били твърди само в обичая на обрязването, и само ча(ст от тях) почитали съботата". (Коковцов, 1932: 113-114), (Голб, Притцак, 1997: част 2)

Хазарският каган свързва рода си с евреите преследвани в Армения, които се заселили при хазарите и изрично подчертава, че това заселване е било във времето когато арменците са били езичници и идолопоклоници**.** А арменските автори посочват, че точно тези евреи се заселили **в страната на българите**. Следователно в тази епоха, хазари и българи са се смятали за един народ, една общност? И тази епоха със сигурност е преди християнизацията на Армения в началото на IV век.

Хоренаци достатъчно ясно посочва хронологичната рамка! Българите идват в Армения при първия Аршакид, а при неговия син, настъпили брожения в «земята на българите в клисурите на Кавказ» и още българи дошли в Армения. Другата важна информация, е че Мовсес Хоренаци е взел тази информация от Мар Аба Катина.

Кога е управлявал този митичен пръв Аршакид, Валаршак **Վաղարշակ** (Valharšak). Самият Хоренаци ясно казва, че сведенията за Валаршак и сина му Аршак, т.е. съобщението за Вунд, е взел от «разказа на **Мар Аба Катина**». След това той започва излагането на арменската история, започвайки от Арташес I, представяйки го като син на Аршак. Така двете династии Арташесиди и Аршакиди се представят за една – Аршакиди, което обяснява и сливането на личностите и делата на реалния възстановител на Арменското царство в елинистичния период – Арташес I Велики, в събирателния образ на Валаршак.

Тази представа се вижда и у другите арменски автори. Според Епископ Себеос, в «История за царстването на император Ираклий»: възцари се Аршак Младши (брат на партския Аршак) над Армения в град Мрцуини (Мцурин) с брата свой Валаршак, който назначи за цар на Армения, управлява (Валаршак) 42 години, след него Аршак управлява 13 год., наследен от Арташес – 25 год. Според Вардан Аревелци: Валаршак управлява 22 год., наследен е от сина си Аршак, управлявал 26 г. Наследен е от брат си Арташес, който загива по време на поход. Според Мхитар Айриванеци, поредността е следната: Валаршак – 22 год., Аршак, негов брат – 23 год., Арташес I – 25 год.

Така «литературния Валаршак», отговаря на реалния Трдат I, поставен на арменския трон, от своя брат – царя на Партия Вологез (Валарш/ак) I (51 – 78 г.). Името Валаршак е арменската транкрпиция на партянското име Вологез. Той не е хронологично първия Аршакид, но е първия велик владетел, който утвърждава трайно династията на арменския трон. Или казано накратко, събитията свързани с идването на Вунд са в самото начало на I в., вероятно непосредствено около установяването на Аршакидската династия в Армения.

За да се стесни кръга от вероятности, трябва да се посочат още няколко сведения. Секст Юлий Фронтин в своя труд «Стратегикон» Кн. 2, описва похода на Гней Домиций Корбулон (7–67 г.), пълководец на император Нерон, срещу арменският владетел Трдат I, брат на Вологес / Валарашак, през 59 г.

[3] Става дума за евреите отказали да се поклонят на вавилонските идоли, по време на «Вавилонския им плен».

Тук той съобщава името на **Ванад / Вунд**: «5. Гней Домиций Корбулон обсадил Тигранакерт (намирал се е до съвр. Диарбакър в турски Кюрдистан, в откъдето минавал стар път от времето на Ахеменидска Персия, известен като «царският път на Дарий» (Арутинян, 2016: 11), но се виждало, че арменците се готвят за упорита обсада. И тогава той (Домиций Корбулон) екзекутира **Ваданд (Vadandus)** (точната транскрипция очевидно е **Ванад**), единият от пленените мегистани[4], а главата му изстрелял с балиста в неприятелската крепост. Главата паднала в центъра на събранието провеждано от варварите (арменците и съюзниците им). При вида на отсечената глава, възприета като лошо предзнаменование, уплашените варвари побързали да се предадат». (Фронтин, 1996: кн.2, 104) (Domitius Corbulo, cum Tigranocertam obsideret et Armenii pertinaciter viderentur toleraturi obsidionem, in **Vadandum** ex megistanis, quos ceperat, animadvertit caputque eius ballista excussum intra munimenta hostium misit. Id forte decidit in medium concilium, quod cum maxime habebant barbari; ad cuius conspectum velut ostento consternati ad deditionem festinaverunt.). (Bennett, 1925: book 2, ch.7)

А. Г. Бокщанин го превежда като **Ванад**, а според Камила Тревер името му е било **Вананд**. (Бокщанин-2, 1966: 194, бел. 250 под лин.), (Тревер, 1953: 213)

Ванад е вярната транскрипция, и се вижда от сходното сарматско име **Ванадасп** – покорител на коне, владеещ (много) коне (ванад+асп): **Βανάδασπος**, името на цар на язигите, (Дион Касий, 71, 16, 1): < староиранското *vanat-aspa – укротител на коне, от vanat – победител. (Justi, 1895: 347)

В своите «Анали» Публий Корнелий Тацит споменава за същия случай, но без да споменава името на екзекутирания пленник: «Минавайки през областта на тавранитите[5], Корбулон избягнал неочаквана опасност. До неговата палатка бил заловен въоръжен **някакъв варварин от знатен род**. След като бил подложен на мъчения признал че неговата задача е да го убие и издал своите съучастници. След това дошли пратеници от (обсадения) Тигранакерт и заявили, че ще отворят вратите на града. За до го умилостивят, гражданите на Тигранакерт изпратили на Корбулон златен венец. Той благосклонно приел дара и заповядал да не се нанася ни най-малък ущърб на жителите на града». Но когато римляните тръгват към града, портите били затворени. **Тогава Корбулон обезглавил знатния пленник и изстрелял главата му с балиста, за да сплаши жителите на града.** (Тацит, 2003: 341), (Дибвойз, 2008: 162) Двата източника се допълват, Секст Фронтин съобщава името на екзекутирания варварски мегистан (**Ванад**), докато Тацит описва обстоятелствата при които е заловен – мисия за отстраняване на Корбулон.

Войната с римляните продължава 10 години, в 63 г. Трдат отново си връща трона и в крайна сметка, партяните успяват да се наложат с Рандейския мирен договор. В постигнатия мир с Рим, се узаконява партянската династия на арменския престол, но формално страната се поставя под васалството на Рим. На практика нейната политика е обвързана изцяло с Партия. (Меликишвили, Лордкипанидзе, 1989: 202)

Ако се приеме, че българите на Вунд идват в Армения малко преди тези събития, то логично е Ванад (Вунд), като съюзник на Армения да е управлявал народа си до своята гибел в 59 г.

Интересна е и етимологията на името Вунд. **П**о-скоро е звучало като **Вънд**, защото така се среща и в съвременния български езики, като **Върдо / Въндьо,** но вече почти само като фамилно име **Въндев**. Във всички индоирански езици, коренът *vant- / *vand- и *vanat- / *vanad- означава желая, стремя се, владея, *vantar - победител. В осетински wændon – смел, дързък. (Абаев-4, 1989: 85-86)

Ванитар или Вандар (Wānitār / Wāndār) е герой от «Авестата» син на Ирадж (първият цар на Иран). Името означава «Победител на мрака» или «Победител на злото». (Justi, 1895: 347)

В зороастрийската астрология Ванант е име на звезда, сътворена от Ахура-Мазда, която е една от «стражите на вечността» и обикаля по Небосвода за 72 год. Названието Ванант означава «побеждаващ». Идентифицира се със звездата Фомалхаут (от арабски fum al-ḥūt – уста на кита), най-ярката от съзвездието «Южна риба». Това е южно съзвездие, едно от 48-те съзвездия,

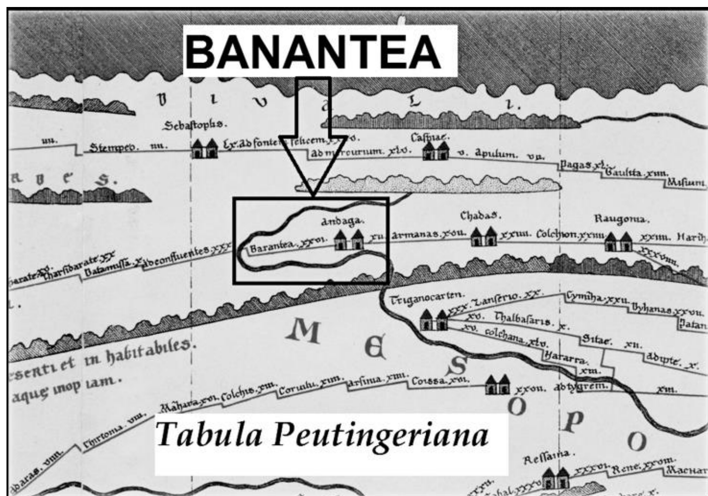
[4] Партянска титла, владетел на съюзен народ. Самата титла μεγιστάνοι е гръцка по произход, но е заимствана и използвана в Партия, откъдето се разпространява и в Армения.

[5] Жителите на планината Тавър, районът на Диарбакър се намира в близост до югоизточен Тавър.

описани от Птолемей в древността, и едно от 88-те съвременни съзвездия, използвани от Международния астрономически съюз.

Друг интересен факт е съществуването на топонима Ванонд в «Tabula Peutingeria». Ванонд се открива като селище «Barantea», което Я. А. Манандян чете «Banantea» с пояснение, че отговаря на древноарменското «Vanand» - в род. п. «Vanandeay». (Манандян, 1939: 81)

Основата на «Tabula Peutingeria» е римската пътна карта на римскиѕ политически деец и консул Марк Випсаний Агрипа (63 г. пр. н.е. – 12 г. от н.е.). Впоследствие е дописвана и допълвана и във вида ѝ познат днес, е завършена от Касторий (Castorius) около 425 г. (Подосинов, 2016: 938-955)

Названието «Banantea» не е познато за Птолемей, но около 425 г. е вече било утвърдено. Това показва, че то се налага след втората половина на II в. и смъртта на Птолемей в 160 г.) до края на III век.

Следващият много важен въпрос, който трябва да бъде изяснен, е кога е живял главния източник на Мовсес Хоренаци – **стареца Мар Аба Катина**. Той се споменава и от Себеос (VII в.), като философа **Мараба от Мцурин**, което показва, че и живял или произлиза от гр. Мцурин. Себеос (История на Армения) съобщава, че е чел лично книгата на «Мараба Мцуринския философ», което показва, **че тя е била съхранена поне до VII в.** Без да влизам в излишни подробности относно споровете за живота и изобщо за съществуването на тази личност, е очевидно, че той е живал във времето когато Мцурин е бил жив и обитаем град.

Град Мцурин (Мцурн **Մծուրն** / Мцурк **Մծուրք**) е възникнал на мястото на старо асирийско селище или местност, тъй като името му означава «граница» от асирийски msur, иврит mecer, акадски mişru, шумерски maš – граница, предел, межда. (Подольский, 1992: 723)

Във II в. Мцурин пострадал от земетресение, но е възстановен, достроен и разширен от арменският владетел Санатрук (88–110 г.) и обявен за столица, а в IV в. вече е бил разрушен от персийците при похода на шах Шапур II в 363 г. Очевидно дворецът на Санатрук е бил в Мцурин, а Мар Аба Катина е живял в този период, когато Мцурин е бил жив град и столица на Армения.

Фавст Бузанд пише, че точно Санатрук построил Мцурин: «…до брега на река Евфрат, в долината, покрита с гъсти гори, … при сливането на двете реки, се намирал отдавна построен град, в местност наречена Мцурк». (Бузанд, 1953: 90) Мцурин се е намирал в областта Тарон по най-горното течение на р. Ефрат.

Или това времето на управление на Санатрук и сина му Валаршак I. Като се знае, че през 217 г. областта Тарон е завладяна от Сасанидите, и е в границите на Персия, до края на държавата им в 637 г. От което следва че Мар Аба Катина е живял в периода 110 – 217 г.

За царуването на Санатрук не се знае почти нищо. Дион Касий (кн. LXIII) споменава за някакъв Санатрук и синът му Вологез (Валаршак), които в 116 г. воюват в Армения срещу римляните на император Траян. Според Йоан Малала, (Хроника, кн. 11) този Санатрук е син на Мехердат, един от синовете на партянския цар Вологез I (51–78 г.), т.е. брат на Трдат I Храбри, съответно Санатрук е племенник на Трдат I. Санатрук е победен и загива по време на бягство след поражение на бойното поле. Според Мовсес Хоренаци, Санатрук е убит по време на лов от случайна стрела. Очевидно е легендарното преиначаване на обстоятелствата около смъртта му, убит от стрела по време на отстъпление от бойното поле, заменено с нещастен случай по време на лов. Аналогична информация дава и Йоан Малала, но за бащата на Санатрук – Мехрдат, а за самия Санатрук пише че е убит по време на бягството си след битка с римляните. Очевидно Малала е ползвал друг източник, неизвестен за Мовсес Хоренаци. Малала казва че се позовава на Ариан (очевидно недостигналото до наше време съчинение „Партика“ която описва войната на император Траян с партяните). (Малала, 1986: кн. 11, Траян)

Синът на Санатрук, Валаршак I (117–144 г.), продължава борбата и Траян му отстъпва част от Армения. След смъртта на Траян през 117 г., новият император Адриан, признава официално Валаршак, за цар на Армения.

Арменският учен Арцруни Саакян смята, че името на митичния Валаршак (при който идват българите на Вунд) е резултат на историческата логика, до която стига самия Хоренаци. Валаршак I, е поставил задачата на Мар Аба Катина да проучи миналото на арменските царе, и той е отбелязал името му в недостигналата до наши дни книга. Логично е Хоренаци да предположи, че Валаршак е първия Аршакид на арменския трон, и се е интересувал от владетелите на тази страна, преди него. Следвайки историческата логика, името Валаршак се закрепва като пръв владетел от Аршакидската династия, но в образа му се преплита деянията на по-ранните владетели. Това обяснява и преплитането на имената което по-късно е направил Мовсес Хоренаци, между реалния Валаршак I и легендарният Валаршак, основоположник на династитята на арменските Аршакиди.

За Мар Аба Катина, Мовсес Хоренаци казва следното: „Цар Валаршак, намерил някакъв сириец Мар Аба Катина, усърден човек познаващ халдейското и гръцкото писмо, и го изпратил при брат си Аршак Велики с достойни дарове [и молба] да му отвори царските архиви ... [Мар Аба Катина], изучил всички книги, и намерил една на гръцки ... Тази книга, съдържала истинската история на древните предци, и била преведена по заповед на Александър (Велики) от халдейския език на гръцки ... От тази книга Мар Аба Катина използвал само достоверната история на нашия народ и я занесъл на цар Валаршак ... написана на гръцки и сирийски.

Славният, доблестен и смел стрелец, Валаршак, красноречив и интелигентен, получил книгата и след като я прочел, я постави в двореца за съхранение с голямо внимание, като едно от най-важните своите съкровища. И после наредил част от него да бъде издълбана върху каменна стела (плоча)».

Логичният извод до който стига арменският учен Арцруни Саакян е, че Мар Аба Катина или Мараб Мцуринския философ е живял в Мцурин, столицата на Армения във II в. Той е бил секретар и писар, или приближен книжовник на Валаршак I (117–144 г.). Саакян превежда прозвището «катина», от сирийското катипа - писар. (Саакян, 2011)

С. С. Малхасянц смята, че сирийското «катина» означава «мъдър» и съответства по смисъла си на термина «философ». (Семенов, 2011: 73)

В асирийски (античния сирийски език) qattinu, qatin означава професия, занятие, статус, позиция в обществото, думата е производно на прасемитското, акадско qâtu – ръка, а Qatinu е лично име, със значение: сръчен, опитен, или както го нарича Себеос «Мараба Мцуринския

философ», в по-широк смисъл – мъдрец, мъдър, вещ, знаещ. Така името му съвсем ясно потвърждава неговия сирийски произход. (Assyrian Dictionary-13, 1982: 172-173)

Йованес Драхсанакертци също уточнява, че Мар Аба Катина е сириец, знаещ халдейски (вавилонски) и гръцки език и писмо.

И така, без да навлизаме в повече подробности, свързани и с някои анахронизми в изложението на Мовсес Хоренаци, за асирийския архив в Ниневия, можем да кажем, че сириецът Мар Аба Катина е бил приближен учен в двора на Валаршак I, който се е намирал в Мцурин. При наследника му Валаршак II (186–198 г. / или 180–200 г.), столица става гр. гр. Валаршапат, посторен в района на селището Вардгес, след изтеглянето на римляните оттам. (Голийски, 2013: 94-101)

Така кръгът се стеснява, и може да поставим хронологичните рамки в които е живял Мар Аба Катина, във времето когато Мцурин е столица на Армения, или това е при Санатрук и най-вече по време на сина му Валаршак I, т.е в края на I в., първата половина на II в.

Косвено се потвърждава хипотезата, че преселението на Вунд е станало малко по-рано при или малко преди управлението на Трдат I. Т.е. при кратко управлявалите първи арменски Аршакиди: Вонон, Аршак, Ород, когато наистина има големи бедствия за Армения. Тя се превръща в бойно поле, във войната водена от Рим в съюз с Иверия срещу Партия, продаи опитите на партянския цар Артабан III, да постави някой от синовете си върху арменския трон.

Друг арменски автор Вардан Аревелци в своята «Всеобща История» ясно споменава името българи в събития от II в.: «В дните на Валарш народите **Булгхари** и **Хазири**, водени от царя им, някой си **Внасеп Сурхап**, достигнали до р. Кура и се разположили на голям стан. Валарш (Валаршак II), ги нападнал, победил и преследвал до прохода Чор (Алазанската долина), но една стрела го улучила и той умрял след двадесетгодишно управление». (Вардан, 1861: 20-21**)**

Аналогично сведение дава и Мовсес Хоренаци, но вместо «булгхари» говори за «басили» (барсили): «…В дните му като се обединили множествата на северняците, сиреч на хазарите и басилите, излезли от вратата Чор, начело със своя предводител, някой си Внасеп Сурхап…». (Хоренаци, 1990: 114-115)

Степанос Таронеци също пише за «хазири и басили», а Ухтанес – за хазари и барсеги, т.е. барсили (с буквата **ղ** „lhad“), а във френския превод на Бросе «Khazars et Barseghs / Barselhs». (Brusset, 1870: 245), (Стапанос, 1864: 35)

Изводът който се налага е, че в този период българи и барсили са били един народ, живеещ съвместно с хазарите.

Името Вънасеп Сухрап – може да се разгледа като Вен / Вън+сеп – авест. spit, перс. sapēt, safēd – светъл, а втората част на името Сухраб е изцяло иранска, идентична с митичния герой от «Шах-наме», богатира Сухраб, син на Рустам, в пахлави suxr - червеникав. Също Сухраб / Sohrāb или Suhrāb, се превежда като «рубин, блясък» от перс. sorkhabē – яркочервен. Според Гадло (Гадло, 1979: 61), името е Гушнасп Сухраб, а Гушнапс (Gušnaps) е съвр. перс. форма на среднoперс. / пахлави форма е Вешнасп (Wēšnāsp). В аремнските извори Ф. Юсти го е срещнал като Вшнап (Wšnāp) и Внасп (Wnasp), но не конкретно за хазаро-барсилския владетел, а за други лица. (Justi, 1895: 354-355) Името Гушанпс се свързва със «свещения огън» на зороастрийците, Адур-Гушнапс е един от трите главни храма на огъня в Сасанидската държава, намирал се на територията на Атропатена, или съвр. Азърбайджан.

2. Какво означава названието „уногундури“.

Особено интересна информация съобщава **Михаил Сирийски**. Той е сирийски яковитски патриарх. Роден е в Мелитена (1126–1199 г.). Написал е «Хроника» в която предоставя най-интересната информация за произхода на българите. Той разказва за трима братя тръгнали от дълбините на Азия (планината Имеон)…. «Когато достигнаха до ромейските граници, един от братята, наречен Булгариос (Bulgaryus) ܒܘܠܓܪܘܣ, взе 10 000 души и се отдели от братята си. И премина той р. Таниос (Дон) и р. Дунав и поиска от (император) Маврикий (582–602 г.) земя, за да живее там и да бъде съюзник на ромеите. Той му даде Горна и

Долна Мизия и Дакия, цветущи страни, които народът на аварите бе опустошил по времето на Анастасий, и те се заселиха, като отбрана на ромеите. Тези скити бяха наречени от ромеите българи (Bulgāryē) «ܒܘܠܓܪ̈ܝܐ». (ПИБИ-1, 2002: 24) Аварското нашествие е 65 год. след възцаряването на Анастасий, т.е. няма как това да е император Анастасий I ! Този Анастасий който споменава Михил Сирийски, не е император Анастасий, а негов едноименник, полководец по времето на Маврикий.

Дискусиите относно това съобщение на сирийския патриарх, са познати в историческата литература, така че няма да се спирам на тях.

Сравнявайки с арменските извори, става ясно, че преселението е станало много преди император Маврикий, или в края на I в. пр.Хр - I в. Михаил Сирийски е съединил легендата за преселението на българите и хазарите, с по-късни събития станало по времето на император Маврикий. И това е участието на български и арменски отряд от общо 20 000 души в помощ на сваления персийски шах Хосров II Парвиз, във войната му с узурпатора Бахрам Чубин, водени от същия пълководец Анастасий в 591 г. (Chabot-2, 1901: 372)

Планината Имеон е всъщност планината Имаус на Птолемей която дели Вътрешна от Външна Скития и съвпада с планинския масив образуван от планините Тяншан, Памир, Хиндокуш и хребетите които са вододел между реките Амударя и Сърдаря. Следователно «зад клисурите на Имеон» означава, че са дошли от Външна Скития на Птолемей, или «Скития зад Имаус», т.е. района на съвременен Синцзян.

И така, каква миграционна вълна има в този период от тази част на Азия, в посока на запад? Единствената голяма и отбелязана както от гръко-римските така и от китайските автори, е появата на племената саки, тохари и асиани, съответно при китайците Саи, Усуни и Юечжи и разгрома на Гръко-Бактрия, в средата на II в. пр. н.е.

Логично е ядрата на българите и хазарите да са част от тези племена. Така те не могат да бъдат тюрки, тъй като етнегеназата на тюрките още не е започнала. И най-вероятно са тохари, тъй като по това време такова е населението от двете страни на Тяншан, в Таримския басейн и в областта Гансу.

И тук, като косвено доказателство идва изразът записан от Мовсес Хоренаци: **Վղընդուր Բուլկարայ Վղըայ -** Vlhəndur Bulhkaray Vnday. Буквалинят превод е „влъндурите на българина Вунд“ но опитите думата „влъндури“ да се приравни с „уногундури“ (Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι) се оказват също толкова удачни, колкото уравнението уногундури = уногури.

От други източници е известно, че българите са наричани ВННТР, «венентери», което стои по-близко до „уногурндури“, но също е различно от „влъндури“.

В писмото си до андалузкия евреин Хасдай ибн Шафрут, написано в 951-952 г., хазарския владетел Йосиф, казва: «Те (българите) били победени (в своите стари земи), а те (хазарите) ги преследвали, докато не преминали голямата река Дуна. До ден днешен те (българите, или в.н.н.т.р.) живеят близо до Куштантиня (Константинопол), а хазарите завладели тяхната страна». (ПИБИ-1, 2002: 21)

Под формата В.н.н.д.р., българския етноним се среща и в арабската географска традиция. В «Худуд Ал Алам» се споменават като V.n.n.d.r и N.nd.r, напр.: «От маджарите на изток има планина, на юг от нея се намира народа В.н.н.д.р. (Дунавска България), които са християни, а на запад и север е областта на русите». (Заходер-2, 1967: 58) Трансилванските Карпати, са първата граница между маджарите (Унгария) и Първата Българска държава, след преселението на последните в края на IX в., в Панония и Трансилвания.

Още в 1875 г. Гаркави обяснявя названието V.n.n.t.r, от писмото на хазарския каган, като название на българите, отговарящо на византийското Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури), но това става, преди откриването на известния арабски текст «Худуд Ал Алам». Маркварт също свързва арабското (*n.n.d.r) с българи. Унгарците също използват названието «нандор» (nándor[6]) за обозначение на българите. (Голийски, 2006: 49)

---

[6] При унгарците и румънците съществува и лично име Нандор, срещало се е при българите – Нандро, днес запазено като фамилното име Нандров(и). Унгарското название на Белград (сега столица на Сърбия) в средновековието е било Nándorfehérvár (или Bolgárfehérvár) – български бял град, и по-късно унгарското название е възприето от средновековните картографи като «Алба денандер», съкратено до Дринаго в картите портулани, и Зендерин в картите от XVI – XVII в. Градът е влизал в границите на средновековна Сърбия, само за около 20-тина години при Стефан Лазаревич!

Формата използвана от Мовсес Хоренаци «Влъндур» е твърде интересна. Преди всичко обаче, историкът трябва да се придържа точно към изворите.

За да обясни разликата между влъндур и внъндур (вененter), доц. П. Голийски предполага, че има грешна транкрипция на името, от сирийския източник или текста на Мар Аба Катина, която е направил арменския историк, тъй като в сирийската азбука «естрангело», «ламед»ܠ (л) и «нун»ܢ (н) са твърде близки и лесно могат да бъдат объркани от чужд преписвач, особено ако се отнася за чуждо (несирийско и неарменско) име. (Голийски, 2004: 41) Само че има и други разновидности на сирийското писмо, където ܠ «ламед» и ܢ ܢ, ܢ «нун» са доста различни.

Трябва да се има в предвид, че арменската писмена традиция започва от самото начало на V в., когато епископ Месроб Мащоц в периода 402-406 г. по заповед на арменския владетел на Персийска Армения, Врамшапух (389–417 г.), пребивава в Едеса, където създава арменската азбука. Мар Аба Катина (Мараба Мцурински) е живял два века преди Месроб, и е сириец. На какъв език и с какво писмо е била написана «Историята» му не е известно, но и Мовсес Хоренаци и Себеос, са я четяли без затруднения. Арцруни Саакян смята, че тя е била написана на гръцки. (Саакян, 2014: 46)

Само че всяка хипотеза, свързана с обвинение към древният автор, че е направил грешка в своя труд по-скоро говори за слабост в съвременните интерпретации, и трябва да се търсят други обяснения за появата на неудобният факт, тъй като от «влъндур» по никакъв начин не може да се стигне до трансформиране във «внъндур / вннтр»!

Приемаме че Мовсес Хоренаци или Мар Аба Катина „мъдрецът философ от Мцурин", са предали напълно правилно думата. Т.е. имаме «влъндур», а не сбъркан запис на «внъндур» и съответно между «влъндур» и «вененетри» – «уногундури» няма нищо общо, а това са две съвсем различни думи.

Значението на «влъндур» идеално може да се обясни чрез най-източните древни индоевропейски езици, известни като тохарски езици. В тохарски B walo, ylai и тохарски A wlām, пратохарска форма *w'əlan (u'əlan) означава владетел, цар, по-късна форма в тохарски B lant - владетел, lantuññe, lantuñña, lantuññana – владетелски, тохарски B lantuññe, тохарски A lāntune – владетелско достойство. (Adams, 1999: 581-582, 544-545), (Lubotsky, 1990) Паралел в келтското walna – управлявам, walo – княз, вожд, walatro, wolnamon – владетел, латински ualeo – силен, готски waldan – владетел. (Matasović, 2009: 402, 427)

Така че пратохарската форма за владетел е била *w'əlan (u'əlan), респективно *w'əlan-tär (u'əlan-tär) – владея (в медиопасивен залог), така Vłəndur Bułkaray Vnday, може да се обясни като директно предаване на тохарски израз със значение «владеещият българите Вунд» или «българите които владее Вунд». Двете названия уногундури / внъндури и влъндури са две напълно различни думи.

Също от тохарския език се обяснява и названието внъндури/оногундури. Неочаквано, названието **«(в)уннгундури / (в)унгунтури»** се открива най-рано, в китайската династична история на династията Старша / Западна Хан (206 г. пр. н.е. – 9 г. от н.е.) или «Хан-шу», във връзка със съдбата на т.нар. «Сяо Юеши / Юечжи» (Xiǎo Yueshì) 小月氏, частта от народа юечжи (**тохари-арси**), които остават в своята родина Гансу и се подчиняват на Сюнну.

Тохарите са голяма група индоевропейски, неиндоирански племена, които между III и II хил. пр. н.е. се преселват от Източна Европа, вероятно през Балканите (или Кавказ, не е ясно), Мала Азия и Иранското плато, в Централна Азия, съвр. Синцзян, Таримския регион, Западна Монголия и коридора Гансу, до платото Ордос (съвременен Северен Китай).

Тяхната миграция предшества индоиранското разселване с едно хилядолетие. Тохарите създават своя степна империя, просъществувала до възхода на племената Сюнну в III в. пр. н.е. Тогава Сюнну нанасят няколко сериозни поражения на тохарите-арси в Гансу, първите две са от шаню Маотун, а последното и най-тежко е от наследника му Лаошан в 166-165 г. пр. н.е.

След този катастрофален разгром, народът на Арсите / Юечжи потегля на запад – към своя «Голям Изход» към долината на р. Или и завинаги напускат своите земи около Хуанхе в Хеси[7] и Гансу. (Dorneich, 2008: 12)

Юечжите достигат до Фергана и Средна Азия, като първоначално се заселват на север от Сърдаря (там Страбон ги отбелязва като Taharoi), а впоследствие завладяват източната

[7] Земите на запад от големия завой на Жълтата река при платото Ордос.

половина на Гръко-Бактрия. Тях китайците наричат «Да юеши / юечжи» 大月氏, т.е. «големи юечжи», а завлядяната Източна Бактрия наричат Дася 大夏, което е китайска траскрпиция на Тохара. Те дават начало на Кушанската държава.

Но една по-малка част от тях остава в Гансуйския коридор «между Дунхуан и Циляншан (т.е. Източен Тяншан)» в старата си родина. Те предпочитат да се подчинят на врага и бивши васали Сюнну, пред неясното преселение на запад.

В «Хан шу», гл. 94б, се съобщава че владетелят на «Малките юечжи / юеши» (Xiǎo Yueshì), васал на шанюя (shanyu), чиито владения били в района на гр. Чжанйе (Zhāngyē) 张掖 (съвр. пров. Гансу), се титлувал **Веноуто-ван** (89 г. пр. н.е.) wēn ǒu tú wáng 溫偶駼王. (Han shu, ch. 94b)

По този въпрос известният руски китаист А. Малявкин пише: «Титлата **Wen-wang** 溫王 или **Wēn ǒu tú wáng** 溫偶駼王 се съобщава в повечето китайски източници, но подробна информация за нея няма. Може да се предполага, че това е обозначение на родовоплеменно название съществувало при юечжите». (Малявкин, 1989: 197, 257)

Твърде интересна е възстановката на произношението на това съчетание. В епохта Хан реконструкцията на 溫偶駼 е ʰwānnɣwātú / ʰwənnɣəwtʰwâj / ʰonnɣəwtʰwâj (Старостин), в епохата Източна (Младша) Хан ʰuənnɣoᵇduos, ʰuənnɣoᵇtʰuas, (Шюслер), или в древнокит. *ʰunnɣʳotʰer, средновековен китайски ʰwonnguwˣda (Бъкстър-Сагар), последният йероглиф «ван» (wáng) 王 озн. владетел, княз. (Starostin, Chch), (Schuessler, 2007: 514, 407, 504), (Baxter-Sagart, 2014: 56, 21, 26)

Според обобщените данни на Wiktionary за реконструкцията на произношенията, в ранносредновековен китайски е ʰuon-ⁿguʰ-thwāj.

Френсикя китайст Франсоа Тиери, реконструира произношението в епохата Хан, като сравнява със съвремените произношения в южнокитайските диалекти: кантонски vûn-ngau-tou, миндонг ung-ngó-tou, във виетнамски ôn-ngậu-dư, ôn-ngậu-thoái, в японски on-gu-da, un-gō-ta, и корейски on-u-tan.

Съчетанието «оуту» (ǒutú) **偶駼** (nɣwātu, nɣoᵇdu, nguwˣda) не е дума, двата йероглифа като израз означава «чифт, двойка ниски (диви) коне» (**駼, 駾**- нисък кон «таоту», вид «пони» у Бъкстър 驒 tuó – див кон, произн. в древнокит. tʰer), поради което Николай Бичурин го е превел по смисъл като караул, охрана, граничен княз, а Василий Таскин като военен лагер, дори го сравнява с тюрк. ordu[8] – орда, войска, което също не е особено удачно. (Габуев, 1999: 94-97) Интересното е че **駼 –** див кон, всъщност е заемка от прамонголското aduɣu – кон, или пратюркското at̆V, тюрк. at – кон, или пратюркски adgïr, съвременен турски aygïr – жребец, което показва, че предаването на крайното «-r» в чужда дума е много вероятно.

Титлата «веноутован» се среща още във варианти на изписване: wenyudi 溫禺鞮 и wenyudu 溫禺犢. (Miller, 2014: 10) Разликата е в последния йероглиф 鞮 и 犢, съотв. 鞮 в епохата Хан tei, и 犢 в епохата Хан duk. (Wiktionary)

В такъв случай смятам, че много по-удачно е целия израз «wēnǒutú» да се приеме за китайска транскрипция на чуждо некитайско название, от тохарски произход, както смята Малявкин – «като родовоплеменно название у юечжите». Съответно реконструкцията на произношението в епохата Хан е максимално близко до **оунгудур / онгунтур** или **уногундури**. Унгарската авторка Каталин Чорнай транскрибира 溫禺鞮 като uən-ngiu-tieg / uən-ngiu-tiei и я тълкува като ongdurti, хипотетична сюннуйска (пратюркска) титла «десен княз». В тюркските езици ong е десен / западен. (Чорнай, 2013: 347-348) Без да коменитрам верността на тълкуванието, нейната транскрипция също подкрепя моята.

Така става ясно, че управляващият род или племе у юечжите тохари, се е наричало **онгунтури / унгундури**.

---

8 Тюрк. ordu – военен отряд, свита на владетеля, стан на владетеля, в уйгурски Ordukänt, Ordubalik – орденски град, столица. От древнотюрк. > монг. ordu, orda, калмикски ordȯ – двор, лагер, бивак, монголски ordon – дворец, манджурски ordo – шатра. (Рамстедт) Предполага се заимстване от друг език (Щербак). (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1162-1163) Въпросният източник е тохарски A wartsi, B wertsiya, пратохарски *wertsiya – свита на владетеля, близкото обкръжение, събрание, съвет. Д. Адамс го свързва с праиндоевропейското wordhyena – маса, група, множество хора. (Adams, 1999: 610)

Например йероглифът **Вен** (Wen) 温, означава «мил, приятен, топъл» се оказва, че е стара тохарска заемка от тохарски A wañi, B wīna – удоволствие, приятен, тохарски B wināññentär – радостен, щастлив, произв.о на праиндоевропейското *wēn(h_x)iyo – хубав, красив, надежден, в авестийски vanaiti – славен, победоносен, санскрит vánati – харесвам, радвам се, победоносен, ликуващ, vanas – любов, староангл. wine – приятел, старонорв. vänn – надежден, красив.

Производни на същия индоевропейски корен, посочени в етимологичния речник на Дъглас Адамс, са в тохарски B wäntare – действие, wäntreśśe – силен стремеж, weñenta – възхваляващ, тохарски A и B *weñ – говоря, възхвалявам, и като първооснова той посочва прототохарското ***weoñduru,** съотв. в санскрит vandāru – възхвала, в протоиндоевроп. *wņdŗwo > пратох. *weonhdoru – слава, възхвала. (Adams, 1999: 601-602, 592-593)

Сравни тохарското wināññentär с вннтр (венентер / вънндур), като смислово сходно значение: носители на щастието, на божествената предопределеност. Смисълът на названието е славен, възхваляван, силен, т.е. добър, надежден и т.н., **Винанхентар / Уинанхентар** – славния, «богоизбрания» управляващият род!

Знакът ñ предава носовия звук «n^h» или «nγ» / «ng», което показва че формата «уногундури» е максимално близка до първоизточника, докато записът с арамейски букви «вннтр» **רתננו** (венентер, нандор) не предава носовото «нх / нг».

Самото пояснение «управляващи» се е превърнало в нарицателно название на общността, подобно напр. на «царски скити, царски саки». И очевидно уногундурите произлизат директно от управляващото ядро, и са били част от тохарската общност, които синхронно с миграцията на юечжите-арси към Средна Азия (средата на II в. пр. н.е. или 165 г. пр. н.е.), в началото на I в. от н.е. вече са забелязани от арменците в Западен Кавказ. За около 150 години, част от мигриралите тохари от Централна Азия, увличат със себе си сарматската маса в «Степния коридор на Средноазиатското междуречие» и достигат до Кавказ. Така може да достигнем до най-древния етап от българската история, свързан със степната империя на юечжите или арсите-тохари.

3. Откъде идват българите и хазарите.

В историческата наука, езикознанието и ономастиката (наука, която изучава собствените имена) са известни няколко начина за назоваване или самоназоваване на племена и народности:

1. с название означаващо обикновено хора, човеци, човешки същества, общност, свобдни хора. (дойч – хора, франки – свободни).

2. по географски признак – на името на планина, река и др. (англи – жители на крайна земя)

3. по характерни умения или занаяти (напр. сакси – ножари, свеби - плувци)

4. по характерни положителни качества (много е трудно да бъде посочен народ, който да се самонарича по свое унизително качество или по свой недостатък, напр. като мелези, смес, сбирщина, или разбойник, бунтовник, простак, роб, и пр.)

Според Томашек, Вамбери и Немет (Tomaschek-Vambery-Nemet), «българи» идва от тюрк. bulgamak, bulgha, bulγa – смесени, мелези, смесен народ, или според Вамбери – бунтовници, смутители на реда, отцепници. Това мнение е прието в науката и до днес.

Но това обяснение е конюнктурно и резултат от случайното съвпадение на българското самоназвание с тюркската дума. Без да се спирам на дискусиите около значението на българския етноним, достачъно добре известни от историческата литература, ще представя само моето мнение. Оказва се, че името българи /булкари може да се обясни много добре с тохарските езици. В българската литература, подобна идея изказва доц. П. Голийски (2003 г.), който посочва още хетското parkuš, тохарското A, B **pälk** – светъл, огнен, горящ, блестящ, ясен, светъл. (Голийски, 2003: 396-398), (Adams, 1999: 377-378)

Китайските източници наричат пратохарските племена с които древните китайски царства се сблъскват в северозападното направление, с общото название **北** (северени), **白** (бели) Ди **狄**, Бей ди (Běi-dí) **北狄**, **白狄,**и **огнени (червени**) **赤 Ди 狄**, или **Чи ди 赤狄**, или „огнени варвари“. Ди **狄**, и също аналогичния йероглиф 氐 означават «варварин, номад, враг».

За втората част от българското име (гар / кар) трябва да се посочи пратохарска дума *ghara / *khara (γαρα) – група хора, класа, каста, в тохарски A kär, B kare, пратох. *käre –

притежаващ ранг, сан, знатен, принадлежащ към висшата класа, каста, група, kār – събирам. (Adams, 1999: 143, 153)

Така названието **pälk-khara** или **pälk-ghara** означава точно „огнени хора“ както и китайското **Чи ди 赤狄.** Тохарскте езици обясняват и варианта на българското име, известен ни от Михаил Сирийски – **пугури**, което идва от тохарски А por, В pūwar, пратохарски *puwār* – огън. Формата в тохарски А е по-близка до хетското *pahhur* – огън, съответно в пратохарски вероятно е имало форма във винителен падеж *puhōr или *p^{e}uhōr - огнен. (Adams, 1999: 392-393)

В най-източните части на Тяншан, в северните склонове на хребетите Баркултаг и Кърлъктаг, в епахота Хан са известни няколко тохарски племена, като най-голямото от тях се е наричало **Чеши** (Chēshī) 車師**,** а следващото по големина е **Пулей (Pulei) 蒲類** и **Беилу (Beilu) 卑陸.**

Трансккрипицяна на тези названия съвпада с названията хазари и българи. В различните китайски източници, Чеши (Cheshi) 車師 се среща в няколко форми на запис:

1. **Чеши** (Chēshī) 車師, възстановка в древнокитайски и епохата Хан: ka-srij, ka-şjəj / kaşəj (Старостин), kĭo-ş^{r}i (Wiktionary) – касри, каси, каши / кашири / касири. Предвид факта че йероглиф 師 под формата ши (shī) 獅 предава иранската дума šēr – лъв, изходната форма, самоназванието на този народ е било **касири** <u>**(древните предци на по-късните хазари).**</u> По метода на Тиери, в кантонски geoi-si, южнокитайските диалекти Миннан, и Сян ki-sr, cia-sir, виетнамски xa-sư, корейски geo-so, японски ko-shi.

2. **Цзюйсу** (Jùsōu) 巨蒐и **Цусу** (Q<u>ú</u>sōu) 渠搜, това са по-ранни форми на изписване на същото име (Цзюйсу-чжи 巨蒐氏 – племето Цзюйсу), в «Пътуването на Му, Сина на Небето» и **Цусу** (Qusou) 渠搜 в главата «Югон» (Yugong) на «Шан шу» където те са посочени като едно от племената на западните «жуни» или «варвари». (Taishan[1], 2010) Възстановката на първият вариант е gá-sōu (Старостин), gĭo^{X}-ş^{r}i̯ə̯u (Wiktionary), а на втория: ga-sru, ga-şiew (Старостин), gĭo-srjuw (Wiktionary), или съотв. **гасри > гасири**.

3. **Гуши** (Gūshī) 姑師, възстановка в епохата Хан: kās-srij, kāh-şjəj / kāh-şəj (Старостин), kuo-ş^{r}i (Wiktionary) **> касири, косири**.

Анализът показва, че главното племе в тази група се е наричало **касири** което пряко кореспондира с етнонима **кхазари / козари / хазари.**

Птолемей (II в.), посочва град Касия, отговарящ на съвр. Кашгар, намиращ се близо до Хотан и планина Касия, както той нарича разклоненията на Среден и Източен Тяншан.

Тези топоними показват, че в древността народа **каси / касири**, е обтавал от Кашгар до Турфан, Урумчи и Хами, около Тяншян, източните части на която Птолемей нарича също планината Касия. Плиний споменава народа **каси / касири** в най-източните райони на Скития, което потвърждава правилността на възстановките. Самоназванието на кучийците или жителите на тохарският град Куча е било kuśiññe, или kucaññe а на главният град и държавата Kuśi, или Kuca. Аналогично е и названието на Чеши – kasi, kasir.

И така какво е значението на топонимите Куча и Чеши? Отговор ни дават отново тохарските езици. В тохарски В kutsi, kuśi – бял, чист, свят, в тохарски А kāsu – красив, тохарски В kaswo – зачервен, ярък, са произвдни на индоевропейският корен *k'weit / *kwit – бял, светъл. (Adams, 1999: 49-50, 156, 181, 186) В келтските езици, праформа *kassarā, в староирландски casar, уелски kesseir, корнуелски ceser – мълнии, светкавици. (Matasović, 2009: 193)

В осетнски иронски kъadz, къас – щъркел (бяла птица), кховарски kasara, непалски kā̃so – бял, блестящ (за метал), кашмирски, gāsh, gōsh – ярък, блестящ, пали[9] kasiṇa **–** бял, свят (в религиозен текст), праиндоирански *kasira – бял, чист. В езика на скитите *krau-kasi е означавало „бял, блестящ сняг“ (според Плиний), аналогичното kasi – бял, светъл. (Витчак, 1992), (DDSA) Това обяснява значението на китайското «Бей ди» (бели ди).

Днес благодарение на анализа на йероглифните форми на названието юечжи (Yuè-zhī) **月氏,** стана ясно, че в древността то се е произнасяло като **роучжи** и отразява самоназванието им Арси / Арши, т.е. уравнението **юечжи = арси = тохари** получи своето неопровержимо доказателство**.** Оказва се, че първоначалният правилен запис на това название е *Ròu-zhī* 月氏, което е мексимално близко до самоназванието на този народ. Но с течение на времето, йероглифът 月 със значение „месо, плът“ еволюира до съвремената форма на изписване 肉, а

[9] Северноиндийски език.

излезлият от широка употреба 月 започва да се бърка със сходния по изписване, но съвсем различен по произношение и значение йероглиф Yuè 月със значение „Луна". Настъпилата грешка е чисто механична и изцяло случайна, но се закрепя в литературата до наши дни. (Dorneich, 2009: Preface) Названието „арси" е производно на индоевропейския корен *arg'-/(*e)*$h_2$erg-ën – бял, светъл, блестящ, в тохарските езици този корен е представен с тохарски А ārki, ārśi, тохарски В ark, arkwi – бял, светъл, пратохарска форма *ārkw(ä)i – бял. (Adams, 1999: 31-32)

Самоназванието на **юечжите** е било **«Арши, Арси, Аргхи»**, и точно тях има предвид Херодот (V в. пр. н.е.) когато споменава народа на **Аргипеите** (Ἀργιππαίοι) обитавал най-крайния североизточен край на познатия свят. Не е трудно да се види в това название, очевидно леко деформирано гръцко придаване на тохарското «ārki ype / ārśi ype» – «бяла страна», «бял народ» или също «Бели ди» от китайските извори.

Съществителното *arse (ārśe), в тохарски В, или езикът на Куча, преминава в ārśe, и в тохарски А или езикът на Агни (Карашар), и всъщност език на управляващата общност на «юечжите» в Гансу – в ārś (арш). В родителен падеж мн. число, формата на *ārśe, е ārśāśi, но с палатиален, приглушен изговор на «ā». По този начин, названието в тохарски А «ārśi ype», се превежда като «бяла страната».

Палатиалния изговор обяснява защо китайците го пропускат при предаването на етнонима, като «ручжи» или «`руши», което наподобява много на индийското «ришики» (Rishika) едно от враждебните неиндийски племена в «Махабхарата» за които Джордж Роулинсън забелязва, че винаги се приравняват с «Tukharas» – тохарите. Аналогично в тохарски В ruk, rukā, означава «светъл, блестящ», което не изключва наличието, или много древно иранско заемане в тохарски на корена *r^auk – блясък, и използването на това название като синоним на ārśi. (Adams, 1999: 537)

Очевидно е, че самоназванието на юечжите Арси, Арши, Руши се е съхранило у една етническа група на памирските таджики в Горно-Бадахшански район на Таджикистан: **рушанци**. Смята се, че името Рушан и рушанци, или „рухен, рухни, рухьонен, рушни", според народната им етимология, означавало „светли, бели, блестящи", и това са потомците на древните руши, арси или тохари покорили Гръко-Бактрия.

Вижда се, че първоначално носителите на езика тохарски В или западнотохарски обитават земите разположени по южните и северните склонове на планината Тяншан. Може и да са били в зависимост от арсите юечжи, или са били просто техни близкородствени съседи. По време на изселването на арсите, една голяма група остава в района на Агни (Карашар) и разкъсва това езиково единство. В най-западните райони на Кашгар и разположените по-южно Хотан, Тумшук, проникват източносакски племена които се смесват с завареното тохарско население, при което възникват двата родствени източноирански езика хотано-сакски и тумшуко-сакски.

Като сравним с китайските сведения, става ясно, че народа **касири / хазари** е обитавал северно от Турфан (Turpan), между Карашар, Урумчи и Хами, в най-източните разклонения на планината Тяншан, в епохата преди възхода и разширението на Сюнну (Xiongnu).

По време на династията Западна Хан (края на III – края на I в. пр. н.е.), тук обитават няколко племена които образуват федерация. Най-главното от тях е Чеши (Chēshi) 車師 или **касири**. Следващият по значение народ е записан в няколко варианта: Пулу (Pulu) 蒲陸 (в «Хан шу», или История на династията Западна / Старша Хан) и като Пулей (Pulei) 蒲類 и Беилу (Beilu) 卑陸, (в «Хоу Хан шу», или История на династията Източна / Младша Хан). Съответно реконструкциите на произношението в различните епохи е следното:

а). По Сергей Старостин (Starostin, Chch):

1. Пулей (Pulei) 蒲類 – в епохата Хан pá-rwəś (paru`sh).

2. По-стар вариант в «Хан шу» - **Пулу (Pulu) 蒲陸** – епоха Западна Хан pá-rəuk (par`uk).

3. Беилу (Beilu) 卑陸 – епоха Хан pe-rəuk (per`uk).

б). по Аксел Шуслер (Axel Schuessler):

1. Пулей (Pulei) 蒲類 – епоха Източна (Късна) Хан ba-luis.

2. Пулу (Pulu) 蒲陸 – епоха Късна / Източна Хан ba-liuk.

3. Беилу (Beilu) 卑陸 – епоха Късна / Източна Хан pie-liuk.

в). по Бъкстър и Сагар (Baxter-Sagart):

1. Пулей (Pulei) 蒲類 - средновековен китайски bu-lwijH.

2. Пулу (Pulu) 蒲陸 - средновековен китайски bu-ljuwk.

3. Беилу (Beilu) 卑陸 - средновековен китайски pjie-ljuwk.

По метода на Тиери, **Пулей (Pulei) 蒲類**, в кантонски bok-leoi, виетнамски bù-loại, японски bu-rui, корейски po-ryu, **Пулу (Pulu) 蒲陸**, в кантонски bok-luk, виетнамски bù-lục, японски bu-roku, корейски po-rjuk, **Беилу (Beilu) 卑陸**, в кантонски bei-luk, виетнамски bẩy-lục, корейски pi-rjuk и японски hi-roku.

И според обобщените данни от «Wictionary» за реконструкцията на произношенията на китайските йероглифи, за **Пулу** (Púlu) **蒲陸**, в ранносредновековен китайски buo-lĭuk, за **Пулей** (Púlèi) **蒲類**, съотв. в ранносредновековен китайски buo-lui[h] и за **Беилу** (Bēilu) **卑陸**, съотв. в ранносредновековен китайски piē-lĭuk.

Ясно се вижда че и трите древни названия от «Хан шу» и «Хоу Хан шу», се отнасят за един и същ етноним, за един и същ народ *park / bark, palk / balk, който е бил със сигурност близък до Burg, Purk / Bulg, Pulk. И той не е изчезнал безследно, а се е съхранил в названието на двете големи езера в този регион Баграшкул и Баркул.

Освен тези названия, на около 10 км, северно от Турфан, в подножието на Тяншан (хребета Богдошан), хотано-сакските документи съобщават, че тук се е намирал древния град (kaṃtha) Phalayākä (Line 23: … yirrūṃcịnä kaṃtha cạmaiḍä baḍaikä nạ̄ma kaṃtha, argīñvā bisā kaṃtha, ermvā bisā kaṃtha, **phalayākä kaṃtha**, tturpạnä kaṃtha, bapạnä kaṃtha) (Titus, Part No. 100) И това пряко потвърждава разгледаните по-горе възстановки на китайските йероглифни записи. Съответно градове са Yirrūṃcịnä kaṃtha – Урумчи, Cạmaiḍä baḍaikä – Кумул-балик, т.е. Хами, Argīñvā kaṃtha – Карашар, в случая гр. Арси (Юечжи), Ermvā kaṃtha – гр. Ерма отговаря на селището Гучен (Gǔchéng)[10] 古城, намиращо с на 160 км, северно от Турфан, където и имало будистки манастир според «Тибетските анали на Хотан», Tturpạnä kaṃtha – Турфан, Bapạnä kaṃtha – селище с китайско име Убан 無半 (wú-bàn, в епохата Тан mi̯u-puɑn[H]), селището се е намирало между Турфан и Карашар. (Bailey, 1951: 14-15), (Bailey, 1985: 18-19), (Chavannes, 1903: 6-7), (Lishuang, 2018: 164, т. 216 под лин.)

В уйгурските документи хотанското **Phalayākä** се предава като **Бълаюк** (Bīlayuq). По-късно китайците го наричат Шуйпан (Shüīpang). Тук в ранното средновековие е имало несториански християнски манастир и в неговите руини, в 1905 г. германския пътешественик Алберт фон Льо Кок (Le Coq), октрива останки от различни хриситянски текстове, написани на согдийски, сирийски, древноуйгурски и пахлави. Повечето от тези ръкописи са датирани към IX – X в. (Sims-Williams, 1989) Или, като ясно се вижда, название звучащо като **Бълг, Пълк,** е фигурирало в този район, и по-ранните китайски извори от епохата Хан, закономерно го предават като Пулей и Бейлу! Въпреки, че Пулей в епохата на династятя Хан се е намирал доста по-източно от **Phalayākä** от времето на династятя Тан, в района на ез. Баркул, можем да предположим, че съвпадението на топонимите изобщо не е случайно и цялата територия от Турфан до Баркул се е наричала Пълк / Бълк, и е била свързана с такъв едноименен народ.

«Хоу Хан шу» дава интересни сведения за тях. За царство Пулей се казва, че населението е от скотовъдци-номади, които отглеждат предимно хубави породи коне, камили, овце и други домашни животни, а земеделието е слабо развито, но сеят жито. Добри войни са, изготвят хубави лъкове, били много добри войни, скотовъдци номади. Същите сведения се казват и за останалите племена. **<u>Но всички те са със светли коси, т.е. са европеиди</u>.** (Hill, 2003: HHSh, S. 23)

В «Хоу Хан шу» се казва че «Пулей първоначално е било голямо царство (близо до езерото Баркул), но когато «Западните райони» били завладени от Сюнну, царят на Пулей обидил Шанюя. Разгневеният Шаню нападнал Пулей и преселил на друго място повече от 6000

---

[10] В буквален превод 古城 означава «Древен град». Бейли тълкува Ерма през хотаносакското perma – плодороден, т.е. «плодородно поле». Днес Гучен не съществува и тук е територията на окръга Цитай (Qitai). В епохата на династятя Тан, Гучен е бил важна спирка по «Копринения път», а в епохата на династятя Хан, Гучен се нарича Хоучен (Hòuchéng) 後城, крепост във владението Чеши Задно **車師**. Смятам, че по-удачно е да се търси етимологично решение през тохарските езици. В тохарски A yärm, B yarm пратохарски *yärm – размер, така се тълкува в късните тохраски текстове, но Хилмарсон смята, че първоначлното значение е било «стоящ, издигащ се» аналогично на прагерманското *ermena – голям. (Adams, 1999: 485)

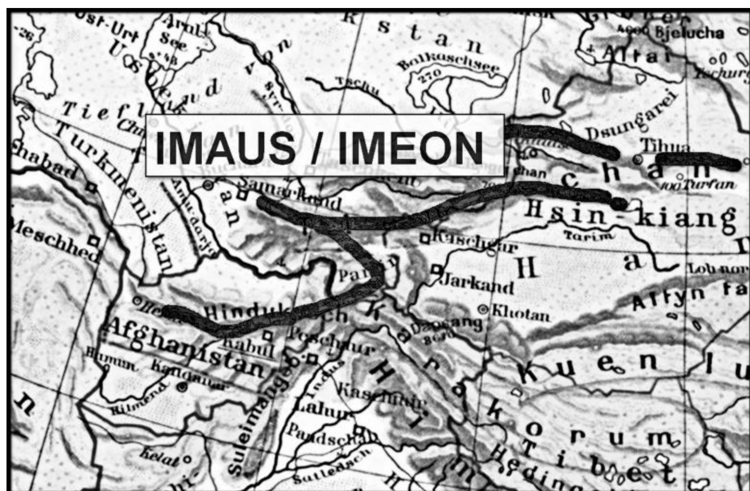
души от царството. Това място където те били заточени се нарича Аву阿惡[11], и се е намирало в десните (или западни) покрайнини на Сюнну. Ето защо това царство се нарича Аву. На юг на растояние 90 дни езда с кон, се намира народа на Задно Чеши. Говори се, че (някои) от бедните, нещастни хора, избягали в планинските долини, където се заселили и създали царство (Пулей)». (Hill, 2003: HHSh, S. 23, вж. обяснителните бележки) Мащабите на тези принудителни миграции, вероятно са били много по-големи от данните съобщени в китайския извор.

След като империята Западна Хан, налага контрола си върху тези райони, разделя владението Пулей на две части, Пулей Предно или западно – с център съвр. Урумчи, и Пулей Задно или източно – с център брега на ез. Баркул. По аналогичен начин и останалите владения са разделени на западно или предно и източно или задно. Предно Бейлу се намирало в близост до съвр. район Фукан (Fukang) **阜康**, в Синцзян, а Задно Беилу – в долината Панцулеи (Panqulei) **番渠類**.

В III в. двете владения Беилу и Пулей са присъединени към Задно Чеши. Самото Чеши съществува до 487 г., когато е завладяно от прауйгурите (Гаоче / Gaoche) **高車**, а касирите се изселват в съседното царство Агни (Карашар).

Сравнявайки известното от китайските извори с данните от арменските и сирийските извори се открива интерсно съвпадение:

Българите и хазарите идват от планината Имеон, респ. народа **Балк / Бълг / Пълк / Парук** (Пулу-Пулей / Биелу) или българи и пугури е част от общността **Каси / Касири** (Чеши-Куча) която обитава около планината Тяншан – основната верига от Имеон, и Хазириг е старшия брат, респ. **Каси / Касири** е по-голямата общност, докато **Балк (Бълг)** (българи / пугри) са част от нея. В сирийските източници имаме ясното приравняване на българи към **бургари / пугури**.

През 165 г. пр. н.е., основната маса арси-тохари напуска Гансу и водена от управляващия род Унгундури преминава през Турфанската падина и се придвижва покрай северните склонове на Тяншан на запад. Тази внушителна по мащабите си миграция минала през земите на народите Касири (Чеши) и Бълги / Пугури (Пулеи / Бейлу), или хазари и българи, като е увлякла и голяма част от тях. Така към края на I в. пр. н.е., вече имаме българи (пугури) и хазари в Кавказ. А в първата половина на I в. от н.е. Вунд със своите българи, се преселва в Армения.Когато империята Западна Хан подчинява района на Източен Тяншан (II – I в. пр. н. е.), заварва тук една почти обезлюдена територия, а Чеши, Пулеи и Беилу са малки селища с по няколко хиляди души население.

Тази миграция се доказва и от изворите. В района на Дунхуан е бил открит китайски текст, който уточнява, че царството Янци (Агни), което се намира между Турфан и Куча, е основано от Юечжите. (Papillon, 2004)

В «Ситян Луцзин» (Xitian Lujin) или «Западният път» (Dunhuang document S. 383) се казва, че **Янци (Карашар), също се нарича и Юечжи**. По-точно в «Ситян Луцзин» (Xitian Lujing) (документ от Дунхуан, S. 383, от началото на династията Сун (960–1127 г.) е записано, че «за да се стигна на запад до Гаочан (Gaochang) 高昌 (Гаочан е китайска военна колония създадена по време на империята Хан, в близост до съвр. Турфан) се пътува само един ден. Също така, след изминаване на път от 1000 ли 里 (около 500 км) се пристига в държавата **Юечжи / Юеши** (Yuezhi) 月氏, също на 1000 ли, е държавата **Куча** 庫車 / **Гуйци** (Guīzī) 龜茲».

---

[11] 阿惡:, в епохата на династията Хан ʰā-ɑk, и може би отразява кетското название на Енисей – Хук, но твърде возможно е да означава «лош хълм» предвид значението на йероглифите и контекста – място на заточение.

Тук със сигурност **Юечжи** (Yuezhi) 月氏 означава **Янци** (Yanqi) 焉耆 или Карашар, а не царството на Кушаните в Средна Азия, което е много по-далече, и от изток на запад е след Куча, а не преди нея. (Taishan[2], 2010) Согдийският «Наф-намак» потвърждава китайският извор, като посочва, че населението на Янци (Карашар) се наричали ʻrkcyk, т.е. Юечжи (Yuezhi) 月氏 = ʻrkcyk (Арси, Арши или Руши).

Така вече става ясно, че при своето преселение на северозапад, част от арсите е останала в района на Източен Тяншан, до езерото Баграшкул (Бостен-ху) и е дала начало на държавата Агни (Карашар). Това се доказва и от топонимията. Например в согдийският източник «Наф-намак» (nāfnāmak) или «книга за народите», с tγw'r'k, се обозначават хора обитаващи региона на Окс (Амударя), очевидно жителите на Тохаристан или земите на Кушанската държава, а с ʻrkcyk, е упоменат народа живеещ непосредствено след Кашгар, Хотан и Куча, т.е. жителите на Карашар или Янци (в китайските източници), които са носителите на езика тохарски А (arsi kantwo). «Наф-намак» е писан около 800 г. в Турфан. Съхранява се в Берлин. (Henning, 1938: 545) В хотаносакските източници, названието на Карашар е Аргина (Argīña), а в манихейски среднoперсийски текстове е Арк (Ark) (Henning, 1977: 593)

TOCHARIAN COUNTRIES IN EASTERN TIEN SHAN

И така, пътят на българите и хазарите от клисурите зад Имеон до Кавказ е много по-сложен и дълъг, отколкото се смяташе в науката на XIX и началота на XX век.

Това е изцяло моя хипотеза която представям на читателите в максимално сбит и кратък вид, следвайки непредубедено изворите.

Трябва да отбележем че в българската, а и изобщо в историческата литература, пръв историкът-любител, юрист по професия Димитър Съсълов, въз основа на труда на холандския китаист Де Гроот (De Groot. Die Hunnen der vorchristlichen Zait / Хуните в предхристиянските времена), стига до извода, че между Баграшкул и Баркул са обитавали предците на древните българи, и излага своята идея в книгата си «Пътят на България», издадена в 1936 г. Името Баркул той тълкува директно като «Българско езеро» а вървящата на юг от него планина

Баркултаг (най-източния хребет на Тяншан) – като «Българска планина». (Съсъслов, 2000: 234-235)

Но под силното влияние на приетата от тогавашната наука теория за хунския произход на българите, и поради оскъдността на знанията за древната история на този регион, стига до погрешните заключения, че това население разположено между Баграшкул и Баркул, като първоначален произход е било хунско, т.е. част от племената Сюнну и го обвързва с появилите се по-късно в Европа хуни на Атила. А днес пряката връзка между Сюнну и хуните на Атила, е поставена под съмнение!

Казано с други думи Д. Съсълов поставя основите на тохарската теория за произхода на българсикя етноним, без да е съзнавал, че става дума за съвсем друг народ, нямащ нищо общо със Сюнну, дори напротив, явяващ се пряко потърпещ на експанзията на Сюнну!

Литература:

1. Литература на кирилица

Абаев-4, 1989: Абаев, Василий. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 4 (U-Z). Ленинград, 1989.

Арутинян, 2016: Арутинян, Акоп. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и И Ираном (II в. до н. э. – III в.): Динамика межгосударственных границ и администартивно-территориальное деление. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, всеобщая история (история древнего мира). Белгород, 2016.

Бокщанин-2, 1966: Бокщанин, Анатолий. Парфия и Рим, кн. 2, Москва, 1966.

Бузанд, 1953: ИСТОРИЯ АРМЕНИИ ФАВСТОСА БУЗАНДА. Перевод и коментарии М. А. Геворгян, под редакцией С. Т. Еремяна. Ереван, 1953.

Вардан, 1861: Эмин, Н. Всеобщая история Вардана Великого. Москва. 1861.

Витчак, 1992: Витчак, К. Скефский язык: Опыт описания. Сп. "Вопросы языкознаия" № 5 1992.

Габуев, 1999: Габуев, Тамерлан. Ранная история алан (по данным письменных источников) Владикавказ., 1999.

Гадло, 1979: Гадло, Александр. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград.1979.

Голб, Притцак, 1997: Голб, Норман, Притцак, Омельян. О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва, 1997

Голийски, 2003: Голийски, Петър. Зиези от който са българите. София. 2003.

Голийски, 2004: Голийски, Петър. Кой е народът «Влъндур» у Мовсес Хоренаци?. „Авитохол", кн. 26, 2004.

Голийски, 2006: Голийски, Петър. Българите в Кавказ и Армения (II-X в.) София. 2006.

Голийски, 2013: Голийски, Петър. Армения и Иранския свят. София. 2013.

Дибвойз, 2008: Дибвойз, Н. К. Политическая история Парфии. Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В. П. Никонорова. Санкт-Петербург, 2008.

Коковцов, 1932: Коковцов, Павел. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград. 1932.

Малала, 1986: Малала, Иоанн. Хронография. перевод Н. Н. Болгов. Москва, 1986.

Малявкин, 1989: Малявкин, Анатолий. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск. 1989

Манандян, 1939: Манандян, Я. Круговой Путь Помпея в Закавказье, ВДИ, кн. 4/1939.

Меликишвили, Лордкипанидзе, 1989: Меликишвили, Г. А., Лордкипанидзе, О. Д. (редакторы). Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Том 1. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. Тбилиси. 1989.

ПИБИ-1, 2002: Подбрани извори за Българската история, том I, София. 2002.

Подольский, 1992: Подольский, Барух. Большой иврит-русско-ивритский словарь, Тель-Авив, 1992.

Подосинов, 2016: Подосинов, А. К вопросу о времени создания Певтингеровой карты. Вестнки Древней истории. Том 76, кн. 4, 2016.

Саакян, 2011: Саакян, А. С. Столица Мцурн и историограф Мараб Мцурнийский: Доклады № 2, 2011 г., Академии наук Армении. Vol. 111, № 2. В превод на български език Еожени Сакъз.: https://www.academia.edu/45670081

Саакян, 2014: Саакян, А. С. Древнеармянская эпическая традиция и историография. Дисертация на соисканние «доктора филологических наук» по специалности Армянская классическая литература. Защита состоялась на 26.11.2014 г. в Ереванском государственном университета. (Резюме на русском языке).

Семенов, 2011: Семенов, И. Г. Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III - первая половина IV века. Махачкала, 2011.

Стапанос, 1864: Всеобщая история Степаноса Таронскаго Асохьика по прозванию, писателя XI столетия. Перевод Н. Эмин. Москва, 1864

Съсъслов, 2000: Съсълов, Димитър. Пътят на България, София. 2000.

Тацит, 2003: Тацит, Публий. Анналы, Малые произведения, История. Москва. 2003.

Тревер, 1953: Тревер, Камила. Очерки истории культуры Древней Армении II в. до н.э. – IV в. н.э. Москва-Ленинград. 1953.

Фронтин, 1996: Фронтин, Секст Юлий. Стратегемы. Военные хитрости. Превод. А. А. Новиков. Снакт-Петербург, 1996.

Хоренаци, 1990: Хоренаци, Мовсес. История Армении. Ереван 1990.

Чорнай, 2013: Чорнай, Каталин. Писменные упоминания о языке гуннов в древних китайских хрониках. Часть первая: сановники. Сборник: Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. Челябинск, 2013.

2. Литература на латиница

Adams, 1999: Adams, Duglas Q. A Dictionary of Tocharian B. Amsterdam. 1999.

Assyrian Dictionary-13, 1982: **:** The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD), volume 13.

Bailey, 1951: Bailey, H. W. The Staël-Holstein Miscellany. Asia Major New Series Volume 2 part 1, 1951.

Bailey, 1985: Bailey, H. W. Indo-Scythian Studies: Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985.

Baxter-Sagart, 2014: Baxter, William, Sagart, Laurent. Old Chinese reconstruction, version 1.1 (20 September 2014)

Bennett, 1925: Bennett, Charles E. Frontinus: The Strategemata. Both the Latin text and the English translation are those of the Loeb edition, 1925:

Brusset, 1870: Brosset, Marie-Félicité. Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie, Oukhtanès d'Ourha, Xe s.,Histoire en trois parties. Saint-Pétersbourg, 1870

Chabot-2, 1901: Chabot, J.-B. Michel Le Syrien patriarche Jacobite D'Antioihe (1166-1199). Tome 2. Paris, 1901.

Chavannes, 1903: Chavannes, Édouard. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux. Paris, 1903.

DDSA: Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.: http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html

Dorneich, 2008: Dorneich, Chris. Zhang Qian The secret mission of Han emperor Wu in search of the Ruzhi (Yuezhi) and the fall of the Græco-Bactrian Kingdim (Annotated compilation of Eastern and Western sources). Berlin. 2008.

Dorneich, 2009: Dorneich, Chris. Volume I. Shiji 110/Hanshu 94A „The Xiongnu". Synopsis of the original Chinese text and various we stern translations with full annotations compiled ands edited by Berlin 2009.

Henning, 1938: Henning, W.B. Argi and the Tokharians. School of Oriental and African Studies, University of London, Volume 9 Issue 3, 1938.

Henning, 1977: Henning, W. B. Selected Papers, Argi and the Tokharians. Acta Iranica, vols. 14, Publisher, Leiden: Brill, 1977.

Hill, 2003: Hill, John E. The Western Regions according to the Hou Hanshu. The Xiyu juan «Chapter on the Western Regions» from Hou Hanshu 88. Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices). Translated by John E. Hill. September 2003, Section 13 – The

Kingdom of the Da Yuezhi 大月氏 (the Kushans) http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/notes13.html#10, също: Section 23-25 и др.

Justi, 1895: Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895.

Lubotsky, 1990: Lubotsky, Alexander. The original paradigm of the Tocharian word for `king'. Originally appeared in: Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Berlin, September 1990 (Tocharian and Indo-European Studies, Supplementary Series 4), ed. B. Schlerath. Reykjavík, 1994.

Matasović, 2009: Matasovic, R. An etymological lexicon of Proto-Celtic. BRILL. Leiden-Boston. 2009.

Miller, 2014: Miller, Bryan K. Xiongnu "Kings" and the Political Order of the Steppe Empire. Journal of the Economic and Social History of the Orient 57 (2014).

Papillon, 2004: Papillon, Serge. Influences tokhariennes sur la mythologie chinoise. Sino-Platonic Paper, 136 (May, 2004)

Schuessler, 2007: Schuessler, Axel. ABC ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF OLD CHINESE. Honolulu. 2007.

Sims-Williams, 1989: Sims-Williams, Nicholas. BULAYÏQ. (1989), Encyclopædia Iranica.: http://www.iranicaonline.org/articles/bulayq-town-in-eastern-turkestan

Starostin, Chch: Starostin, Sergei. Chinese characters.: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina

Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill, 2003.

Taishan[1], 2010: Taishan, Yu. The Communication Lines between East and West as Seen in the Mu Tianzi Zhuan. Sino-Platonic Papers, № 197, January, 2010.

Taishan[2], 2010: Taishan, YU. The Earliest Tocharians in China. Sino-Platonic Papers, 204 (June 2010)

Titus, Part No. 100: Corpus of Khotanese Saka Texts Part No. 100: http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/khot/khotsak/khots.htm?khots100.htm